

Р.Х.Джумаев
Ш.Э.Нерыматов

ДАРСАТКАРНИНГ ТАРИХИЙ
ТАРАККИЁТ ЙЎЛИ ВА БУГҮНГИ
КУНДА ТАЪЛИМ-ТАРСИЯ
ЖАРАЁНИДАГИ ЎРНИ

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач _____

ООО «Илчичиса» горисская типография. Зак. 497-4000

74
107-42

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ХАЛҚ ТАЪЛИМИ ВАЗИРЛИГИ

Т.Н.КОРИ НИЁЗИЙ НОМИДАГИ ЎЗБЕКИСТОН ПЕДАГОГИКА
ФАНЛАРИ ИЛМИЙ ТАДҚИКОТ ИНСТИТУТИ

РИСБОЙ ХАЙДАРОВИЧ ДЖУРАЕВ
ШУХРАТ ЭРГАШОВИЧ НЕЪМАТОВ

ДАРСЛИКЛАР ТАРИХИ ВА
УЛАРНИНГ ТАЪЛИМ-ТАРБИЯ
ЖАРАЁНИДАГИ ЎРНИ

8670

С. Саидов

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИ ВА О'РТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ШИРСЧИҚ
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
АХБОРОТ RESURS MARKAZI
1-FILIALI

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИ ВА О'РТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
ТОШКЕНТ ВИЛОЯТИ ШИРСЧИҚ
ДАВЛАТ ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ
АХБОРОТ RESURS MARKAZI

Тошкент-2010

Ушбу кўланмада маърифатпарвар энгиллар томонидан Туркистон ўлкасида аҳолининг совоҳдонлигини оширишга қаратилган бир қатор янги дарсликлар, ўқув кўланмалари яратилиш борасида олинб борилган савй-ҳаракатлари, машаққатли меҳнатлари талқини ўз ифодасини топган. Шунингдек, маққур дарсликларнинг киёсий таҳлили ва янги авлод дарсликларини яратилишда улардаги илг'ор ғоя-қарашлардан фойдаланиш тўғрисидаги тақлифлар кўланманинг илмий салоҳиятини оширишга хизмат қилган.

Кўланма педагоглар, педагогик таълим йўналишлари мутахассислари, таълим назарияси ва тарихи билан қизикувчиларга мўлжалланган.

Масъул муҳаррир:

педагогика фанлари доктори, профессор

Р.Ш. Аҳлиддинов

Тақризчилар:

педагогика фанлари доктори, профессор

Р.Ғ. Сафарова

педагогика фанлари доктори

Ш.К. Мардонов

КИРИШ

Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни ни «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури», Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Ўзбекистон Республикасида умумий ўрта таълимни ташкил этиш тўғрисида»ги 1998 йил 13 майдаги 203-сонли қарори, «Узлуксиз таълим тизими учун Давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш тўғрисида»ги 1998 йил 5 январь 5-сонли қарори талабларига мувофиқ умумий ўрта таълим тизимида туб ўзгаришлар рўй берганлиги бу жараёнда фойдаланиладиган ўқув адабиётлари ва дарсликларга ҳам янгича талаблар қўйишни тақозо этди.

«Узлуксиз таълим тизими учун ўқув адабиётларининг янги авлодини яратиш концепцияси»да дарсликка тегишли ўқув фанининг ҳам назарий, ҳам амалий ривожланишида ўтмишимиздаги бой интеллектуал меросимизнинг ўрни ва аҳамиятини кўрсатиш талаби қўйилди.

Аждодларимизнинг педагогик мероси, улар яратган мактаб, миллий анъана ва қадриятлар, улкан ҳалқ педагогикасининг бой тажрибасига суяниб ўқув-услубий манбаларнинг янги авлодини яратиш лозим. Ўзбекистон Республикаси президенти И.А.Каримов мамлакатимизда умумий ўрта таълим мактабларида қўлланиладиган дарсликларга алоҳида эътибор бериб: «...деярли барча соҳада дарсликларимиз аҳоли бугунги ва эртанги кун талаблари даражасида эмас. ...Эски қолпида, мустабид даврда ёзилган дарсликлардан фойдаланиб, эски мафқурадан ҳалос бўлмасдан боғаларимизни янгича фикрлашга ўргата ол-маймиз, ахир»¹, – деб таъкидлайди.

Юқоридagi фикрдан ҳулоса чиқарган ҳолда дарсликлар ва ўқув кўланмаларнинг сифати, самарадорлигини оширувчи омилларни аниқлаш ҳамда уларни амалиётга татбиқ этиш зарур.

Дарслик сифатини таъминловчи омиллар сирасига:

- дарсликнинг мазмунан ва шаклан шахста йўналтирилиши (А.В.Хўторский);

¹ Каримов И.А. Барқамол авлод - Ўзбекистон тараққиятини таъминловчи: Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси IX сессиясида сўзлаган нутқи. 1997 йил, 29 август. Барқамол авлод - Ўзбекистон тараққиятини таъминловчи. - Т.: Шарқ, 1997, 8-б.

- дарсликни дидактик лойиҳалаш жараёнида таъриф ва қондаларни ўқувчилар учун тушунарли тилда тақлим этиш, дарслик ҳажми, ўқувчиларда ўқиб-ўрганиш кўникмаларини мустаҳкамлаш учун берилган материалларнинг назарий ва амалий қисмларини аниқ чегаралашга аҳамият бериш (М.Махмудов);

- дарслик яратилганда ўзига хос дидактик тамойилларга риоя қилиш (Д.Шодиёв, Р.Сафарова, М.Рихсиева);

- дарслик воситасида илгор педагогик технологиялардан фойдаланишни назарда тутиш, унинг таълим жараёни ахборотли модули сифатида намоён бўлишига эришиш (Р.Сафарова, У.Мусаев ва б.) қабилар қайд этилган².

Бирок, дарслик сифатини таъминлашнинг яна бир омилли сифатида тарихийликни ҳам назарда тутиш керак. Дарслик самарадорлигини таъминлашда унинг тарихий ривожланиши йўли, ўтмиш ва бугунги кун янги авлод дарсликларини қиссий ўрганишнинг аҳамияти бекиёсдир.

Республикамыз мустақилликни кўлга киритган дастлабки кунлардан бошлаб таълим тизимини такомиллаштириш, жумладан, давр талабига жавоб берадиган замонавий дарсликларнинг янги авлодини яратишга алоҳида эътибор бериб келмоқда.

Дарҳақиқат, умумий ўрта таълим тизимида дарсликлар ва ўқув кўлланимлари алоҳида аҳамият касб этади. Шундай экан, дарслик яратувчи муаллимлар дарслик ва ўқув кўлланимлари яратилганда миллийликка алоҳида эътибор қаратишлари лозим.

Янги авлод дарсликлари ва ўқув-ўқувчи кўлланимларининг яратилиши ҳақида Ўзбекистон Республикаси президенти Исрол Каримов Олий Мажлисининг IX сессиясида сўзлаган мавзусида: **«Олимлар орасида дарслик ёзишга настрок бир илмий иш сифатида қараш иллати бор... Ахир дарсликларда миллат фикрининг, миллат тафаккури ва миллат мафқурасининг энг илгор намуналари акс этиши керак»**³ лигини уқтирган эди.

Шу ўринда тарихга бир назар таштайлик. XX асрнинг 17-20 йилларидан бошлаб, то 80-90 йилларигача дарсликларимиз қай

авлодда яратилди? Муаллимлар дарсликлар тузилиши нимага эътибор қаратдилар? Ушбу соҳада ҳам марказлашган сиёсат устуни эдимиз? қоби саволларга жавоб бериш керак.

Дарҳақиқат, Ўзбекистон Республикаси президенти И.А.Каримов ҳақин тарзда таъкидлаганидек: «Ўзоқ тарихимиздан мавлукми, ҳар қандай зўравон босқинчилар ва юртимизда куқмонлик қилмоқчи бўлган қучлар ёвуз ниятларига эришиш учун, аввало, миллий маданият ва анъаналаримизни йўқ қилиш, шу йўл билан бизни маънавий жиҳатдан заифлаштиришга, қуч-қуратимизни йўқотишга ҳаракат қилганлар. Бу ҳақиқа ти ҳеч қачон ёдимиздан чиқармаслигимиз керак»⁴.

Дарсликлар ва ўқув-ўқувчи кўлланимлар ҳақида фикр юритар эканмиз, бугунги кунда таълим муассасаларида қўлланилаётган дарсликларни такомиллаштириш борасида қандай ишлар қилинаётганини ҳақида чуқурроқ ўйлаш лозим. Шу нуқтага назардан, 1997 йилда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги қонуни, «Қадрлар тайёрлаш миллий дастури» ҳамда Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1998 йил январда қабул қилган «Ўзгучис таълим тизимини дарсликлар ва ўқув адабиётлари билан таъминлашни такомиллаштириш тўғрисида»ги қарори муҳим аҳамиятта эга.

Мамлақатимизда мустақиллик йилларида бир қатор янги дарсликлар яратилди ва мавжудлари такомиллаштирилди. Жумладан, ўқитиш, она тили, адабиёт, тарих, география, табиатшунослик фанларидан янги мазмундаги дарсликлар жорий этилди. Шу давргача умумий ўрта таълим тизимининг ўқув режасида бўлмаган Ватан туйғуси, миллий истиқлол ғояси, атрофимиздаги олам, одобнома фанларидан янги дарсликлар яратилди. Мамлақатимизда дарслик яратилишнинг танлов тизими, яъни тендер жорий қилинди. Ушбу дарсликларнинг тахлили натижалари шунч қўрсатдики, уларда ворисийликка ҳамча вақт ҳам амал қилинмаган, халқимизнинг дарслик яратилиш соҳасидаги тарихий тажрибаларидан унумли фойдаланишга эътибор берилмаган, бу соҳадаги анъаналарни давом эттириш назардан четда қолган.

² М.Иноқова. Ўзбек илмий дарсликларининг тарихий тараққий босқичлари ва дидактик асослари: на. фан. номзоди илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертация – Тошкент: 2006

³ Баркамол авлод – Ўзбекистон тарққийлигининг пойдевори. – Тошкент: Шарк, 1997, 8-б.

⁴ Баркамол авлод – Ўзбекистон тарққийлигининг пойдевори. – Тошкент: Шарк, 1997, 32-б.

Мавлудми, дарсликлар тарихи узок асрларга бориб такалади. Унинг ривожланиш тарихини ўрганиш натижалари, эрампиздан олдинги иккинчи минг йилликда дарсликларнинг дастлабки нусхалари яратилга бошланганлигини кўрсатади. Археологик казилмалар натижасида Шарқда, хусусан, Фурот ва Дажда дарёлари оралиғида яшаган қадимги халқлар сопол тахтачаларга битган матн қолдиқлари топилган. Шу топималар қадимда «Қўлланма» ва «дарслик»лар вазифасини ўтаган. Кейинчалик бошқа Шарқ халқларида папирус ёки пергаментларга битилган кўлэма ўқув китоблари вужудга кела бошлаган. Улар мавлуд бир соҳа, касбга ўргатиш учун асосий манба вазифасини ўтаган.

Дарҳақиқат, қадимда дарсликлар китоб шаклида тартиб қилинмай, улар хайвон терилари ва дарахт пўстлоқларига «кўлбола» ёзув қурооллари ёрдамида ёзилган.

Тарихий адабиётларда айтилишича, арифметик масалалар тўпламидан иборат биринчи дарслик арманистонлик олим Давид Енгилмас томонидан милодий VI асрда яратилган. Ушбу ноёб асарнинг бир нусхаси Ереван шаҳридаги Матенадаран (қадимги кўлэмадар тўпланган улкан архив)да сақланмоқда. Шунининобатта олиш керакки, педагогика ва психология фанларининг тараққиёти натижасида дарсликларнинг шакли, мазмунини ва таркибий тўзилишини аста-секин ривожланиб, тақомиллаштириб борди.

Шу ўринда профессор К. Юсуповнинг аждодларимиз яратган маориф тизимига баҳо бериб, ўтмишда биз «эски» деб тахқирлаб келган мактабларимиз мадрасаларимизнинг оламшумул тажрибалари борки, уларни ўрганиб, миллий мактаб тизимига жорий қилиш халқ маорифимизга янгича нуфуз ва куч-қувват бағишлайди, деган гаплари муҳим аҳамиятга эга.

Ўзбек халқининг ўзинга хос хусусияти, тарихий-ижтимоий, маданий-маиший аҳволи, урф-одати, анъанаси, халқ оғзаки ижоди, адабиёти ва санъати, мейморий ёдгорлиқлари, қолaversа, мактаб ва мадрасалардаги таълим-тарбия тизими, халқ энгиллари томонидан яратилган китоблар, уларнинг ёзуви, тили ва дини каби дарсликлар ҳам халқнинг маънавий мулкидир. Шундай экан, халқ таълими тизимининг ўтмишдаги ҳолатини чуқур ўрганишда ўша давр дарсликлари ҳамда ўқув кўпланмалари алоҳида аҳамиятга эга.

Муаммога оид манбаларнинг таҳлили шунини кўрсатдики, республикамиз олимлари дарсликлар тарихига оид қатор тадқиқотлар олиб борганлар.

Хатто, собиқ Совет ҳукумати даврида ҳам маърифатпарварларнинг фаолиятини ўрганишга бағишлаб қатор илмий изланишлар амалга оширилган. Жумладан, С. Ражабовнинг «Ўзбекистонда совет мактаби тарихига доир», Э. Қодировнинг «Ўзбекистонда халқ маорифининг 40 йил ичида эришган ютуқлари» каби илмий асарлари бунга мисол бўла олади.

А. Бобохонов «Ўзбекистонда педагогик фикр тараққиёти тарихидан», Педагог олим Й. Абдуллаевнинг «Эски мактабда хат-симола ўргатиш» деб номланган илмий асарида 1902-1938 йилларда яратилган айрим дарсликлар ҳақида фикр юритилган. Тадқиқотчи М. Иноятовнинг «Ўзбек алифбе дарсликларининг тарихий тараққиёт босқичлари ва дидактик асослари» маърузидаги номзодлик диссертацияси дарсликларнинг ривожланиш тарихини ёритишга қаратилган бўлиб, унда 1902-2002 йилларда яратилган алифбе дарсликлари, уларнинг дидактик асослари илмий-педагогик жиҳатдан таҳлил қилинган.

Бунинг кунда республикамиз педагог олимлари Р. Сафарова, Д. Шодиев, М. Рихсиева кабиларнинг дарслик яратувчиларга методик ёрдам бериувчи тадқиқотлари бекиёсдир. Шунингдек, Н. Тайлаков узлуқсиз таълим учун информатикадан ўқув адабиётларининг янги авлодини яратишининг илмий-педагогик асосларини ёритиб берган.

Ўзбекистон мустақиллигининг илк йилларидаёқ У. Долимовнинг «Маорифимиз даргалари» номли илмий-педагогик асарида қадим тарбияшунослик мактаби, унинг мазмун ва моҳияти тадқиқ этилган. Мазкур иш дарсликлар тарихи тўғрисида мавлудотга эга бўлишда муҳимдир.